

تأثیر فضای مجازی

بر تربیت اسلامی دانش آموزان*

آسیبها و راهکارها

رسولی برقی*

یداله مستانه**

* کارشناس ارشد روان‌شناسی بالینی.

** کارشناس ارشد ادبیات فارسی.

اشاره

فضای مجازی (اینترنت)، نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی است و با توجه به اینکه عمر چندانی ندارد، توانسته است به خوبی در زندگی مردم جا باز کند. یکی از راه‌های مهم تربیت دینی و اسلامی فرزندان، انعکاس مطالب دینی در مطبوعات و رسانه‌هاست. تربیت دینی، فرایندی دوسویه میان مربی و دانش‌آموز است که ضمن آن، مربی با بهره‌گیری از مجموعه عقاید، قوانین و مقررات دینی تلاش می‌کند شرایطی را فراهم آورد که دانش‌آموز آزادانه در جهت رشد و شکوفایی استعدادهای خود گام برداشته، به سوی هدف‌های مطلوب هدایت شود. آنچه در خانواده در راستای تربیت دینی از اهمیت بسیاری برخوردار است، توجه به ارزش‌ها، به‌ویژه ارزش‌های دینی، خانوادگی، اجتماعی و همچنین آداب و اخلاق زندگی است.

هدف از انجام این پژوهش، بررسی آسیب‌ها و ارائه راهکارهای اخلاقی در باره آثار فضای مجازی در تربیت دینی و اسلامی فرزندان است که در آن، آثار و پیامدهای منفی اینترنت را در خصوص آداب و اخلاق زندگی خانوادگی مورد بررسی قرار گرفته و راهکارهایی را جهت مقابله با آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی در تربیت دینی ارائه می‌نماید. اطلاعات این پژوهش، با روش توصیفی - تحلیلی و جست‌وجو در پایگاه‌ها و منابع اطلاعات علمی اینترنتی گردآوری شده است.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که گسترش فضاهای مجازی اینترنتی مانند سایر انواع دیگر تحولات و پیشرفت‌ها، پیامدها و آثار مثبت و منفی گوناگونی را در زمینه آداب و اخلاق زندگی خانوادگی کاربران این‌گونه فضاها ایجاد کرده است. از جمله پیامدهای مثبت فضای سایبری، آسان‌سازی و سرعت‌بخشی ارتباطات و تبادل اطلاعات است. همچنین، از جمله آسیب‌های اخلاقی فضای سایبری در تربیت دینی فرزندان می‌توان به مواردی همچون: تعارض ارزش‌ها، بازدارندگی، اعتیاد به اینترنت، بحران هویت و اختلال در شکل‌گیری شخصیت، شکاف نسل‌ها، انحراف‌های اخلاقی و جنسی، افسردگی و انزوای فردی و اجتماعی، به خطر افتادن حریم خصوصی افراد، ازهم‌پاشیدگی بنیان خانواده، کاهش نقش خانواده به عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزندان و از بین رفتن حریم روابط اخلاقی بین فرزندان و والدین اشاره کرد.

کلیدواژه‌گان: فضای مجازی (اینترنت)، تربیت دینی و اسلامی، فرزندان، آسیب‌های اخلاقی اینترنت، راهکارها.

* این مقاله، در هشتمین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی و علوم اجتماعی، به تاریخ ۱۳۹۶/۴/۳۱ در دانشگاه تهران ارائه شده است.

فضای مجازی، به عنوان فضای دومی از زندگی واقعی است که مانند فضای واقعی، نیازمند فرهنگ است. این فرهنگ، همان گونه که در فضای واقعی، از عوامل متعددی مانند: عرف، شرع، وضعیت اقتصادی و معیشتی، سطح تحصیلات و غیره ناشی می‌شود، در فضای مجازی نیز از همین عوامل تأثیر پذیرفته، بر این عوامل نیز تأثیر می‌گذارد. منظور از فرهنگ فضای مجازی، فرهنگی است که از سوی شبکه‌های اجتماعی تحمیل می‌شود؛ نه بخش‌های جدی فضای مجازی، مانند پایگاه‌های خبری.

ثنایی (۱۳۷۹)، خانواده را در تمام فرهنگ‌ها، کانون شکل‌گیری هویت فردی می‌داند؛ به عبارت دیگر، هیچ فردی جدا از خانواده‌اش قابل تعریف نیست و خانواده، رکن اصلی سازنده فرد و شخصیت اوست. فراست (۱۳۸۱)، بیان می‌کند که کانون مقدس خانواده، بهترین مکان برای تربیت جسم و روان است. خانواده، یک سیستم تلقی می‌گردد که حداقل از یک زن و مرد تشکیل می‌شود. این دو، نقش خود را به عنوان زن و شوهر در قبال یکدیگر ایفا می‌کنند. در صورتی که در خانواده فرزندان هم وجود داشته باشند، این سیستم بزرگ‌تر و پیچیده‌تر شده و نقش‌های دیگری همچون نقش والدین نیز به نقش‌های گذشته اضافه می‌شود. خانواده، چیزی بیش از مجموعه افرادی است که در یک فضای فیزیکی و روان‌شناختی با هم مشارکت دارند. نظری و نوایی‌نژاد (۱۳۸۴)، معتقدند که امروزه خانواده در اشکال گوناگونی دیده می‌شود که هر کدام یک سیستم اجتماعی - فرهنگی تلقی می‌شوند. در داخل چنین سیستمی، افراد به وسیله حلقه‌های عاطفی قدرتمند، بادوام و متقابل به یکدیگر گره خورده‌اند. ورود به این سیستم سازماندهی شده از طریق ازدواج یا تولد صورت می‌گیرد.

دین، نوعی زندگی است و تربیت دینی، فرایندی است که آدمی را برای شیوه خاصی از حیات - به تعبیر علامه جعفری، حیات معقول - مهیا می‌سازد (حسینی، ۱۳۷۹، ۱۸۹). هدف تربیت دینی، آن است که افراد جامعه را در فهم دین یاری رساند تا آنها بتوانند آگاهانه در باره آن بیندیشند؛ به عبارت دیگر، مربی چه در مقام معلم و چه در مقام والدین، باید شور و شوق فطری کودک را در خصوص جلال و جمال الهی پرورش دهد و از رهگذر آن، فضایل اخلاقی را به ملکات اخلاقی مبدل سازد. این کار، زمانی ممکن است که اذهان و عواطف آدمی، درهای خود را به روی دین نبندند و تصور نشود که دین، چیزی منسوخ و مطالعه آن، فاقد ارزش است. بنابراین، تنها راه سعادت‌مند شدن انسان، بهره‌مندی او از تعلیم و تربیت دینی است (رحیمی، ۱۳۸۳، ۴۱).

در دنیای معاصر، دین و رسانه‌های مجازی جدایی‌ناپذیرند؛ به بیان دیگر، نه رسانه‌ها قادر به عدم انعکاس مفاهیم و مطالب دینی هستند و نه دین

می‌تواند در مقابل طرح و اصول خود از طریق رسانه‌های مجازی مقاومت کند (هوور، ۲۰۰۶، ۵۶). امروزه خانواده ایرانی، در سبب فرهنگی خود با فضای مجازی، شبکه‌های ماهواره‌ای، رسانه‌های مدرن و... مواجه است که هر کدام به نوبه خود، بخشی از فرایند تأثیرگذار در خانواده را هدف گرفته‌اند. به گفته شیرینیگی (۱۳۹۱)، بعضی از شبکه‌های ماهواره‌ای، به طور تخصصی، تمام تمرکز خود را بر مقوله خانواده نهاده است و پیام مشترک برنامه‌های این شبکه‌ها عبارت‌اند از: ترویج خانواده‌های بی‌سامان و لجام‌گسیخته در مقابل ساختار خانواده، عادی‌سازی خیانت همسران به یکدیگر، عادی جلوه دادن روابط جنسی دختر و پسر پیش از ازدواج، ترویج فرهنگ از هم‌پاشی به جای ازدواج و عادی جلوه دادن سقط جنین برای دختران.

گسترش فضای مجازی در حوزه رابطه فرزندان و والدین نیز تغییراتی به وجود آورده است که از جمله آن، به: کاهش نقش خانواده به عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزند، شکاف نسلی به دلیل رشد فناوری، از بین رفتن حریم بین فرزندان و والدین و ایستادن در برابر یکی از والدین یا هر دو را می‌توان نام برد. در بحث ازدواج‌ها نیز به مسائلی چون ناپایداری ازدواج‌ها، تغییر الگوی همسرگزینی، نداشتن مهارت‌هایی برای ازدواج و ناتوانی والدین برای آموزش به فرزندان، افزایش روابط دختر و پسر در زمان نامزدی بدون عقد، تمایل به دریافت مهریه‌های سنگین، بالا رفتن سن ازدواج و افزایش تنوع‌طلبی جنسی مردان و... می‌توان اشاره کرد. تغییراتی که در حوزه دینی در جامعه رخ داده، کاهش آموزه‌های دینی در خانواده، دوری خانواده از شریعت و کم‌رنگ شدن حریم‌های دینی در روابط خانوادگی است.

ابعاد منفی یا استفاده زیان‌آور و نامطلوب از

گسترش فضاهای مجازی اینترنتی مانند انواع دیگر تمولات و پیشرفت‌ها، پیامدها و آثار مثبت و منفی گوناگونی را در زمینه آداب و اخلاق زندگی فائودگی کاربران این‌گونه فضاها ایجاد کرده است. از جمله پیامدهای مثبت فضای سایبری، آسان‌سازی و سرعت‌بخشی ارتباطات و تبادل اطلاعات است

اینترنت، از آنجا گسترش می‌یابد که کنترل‌های رایج در مورد رسانه که به طور معمول صورت می‌گیرد، در مورد اینترنت مؤثر نیست. در خصوص استفاده از رسانه‌ها، نظارت در سطوح فردی، خانوادگی، گروهی و در سطح دولت به صورت منفرد یا ترکیبی صورت می‌گیرد. در مورد بهره‌مندی از اینترنت، این نظارت‌ها یا امکان ندارد و یا به قدر کافی کاربرد ندارد. در نتیجه، مشکل آسیب‌های اخلاقی اینترنت، ابعاد بااهمیتی پیدا می‌کند (رسولی و آزاد مجد، ۱۳۹۲، ۹۱).

روش تحقیق

روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است و از راه فیش‌برداری، یادداشت‌برداری و همچنین جست‌وجو در پایگاه‌ها و منابع اطلاعات علمی اینترنتی جمع شده است. ابتدا اطلاعات لازم گردآوری شده، سپس به تفسیر آنها پرداخته می‌شود. در مرحله بعد، اطلاعات به‌دست‌آمده، طبقه‌بندی و خلاصه‌بندی می‌شوند و آن‌گاه تشابهات و تفاوت‌ها مورد بررسی قرار گرفته، به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده می‌شود.

ابزاری که در این پژوهش برای گردآوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفته، روش سندکاوی است. بر این اساس، کلیه کتاب‌ها، مدارک، اسناد، مقاله‌ها و پژوهش‌های در دسترس پژوهشگران که به بررسی این مفاهیم پرداخته‌اند، مورد مطالعه قرار گرفته و از آنها فیش‌برداری شده است.

اهمیت و ضرورت

ظهور پدیده‌ای به نام اینترنت، گردش اطلاعات را در سطح جهان افزایش داده است؛ تا اواسط دهه ۹۰، بیشتر شبکه‌های اجتماعی به اینترنت منتقل شدند.

پیدایی صورت‌های نوین ارتباط در شبکه‌های بزرگ رایانه‌ای، زمینه‌ساز فضاهای اجتماعی جدید شده و مجموعه گسترده‌ای از اجتماعات مجازی را به وجود آورده است؛ فضای بدون مرزی که روابط اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بدین‌سان، فناوری‌های نوین اطلاعاتی، اقصی نقاط عالم را در شبکه‌های جهانی ساخته‌شده از ابزارها به یکدیگر پیوند داده و ارتباطات رایانه‌ای، مجموعه گسترده‌ای از اجتماعات مجازی را به وجود آورده است (دوران، ۱۳۹۱، ۳۱).

اینترنت، شبکه گسترده جهانی است که شبکه‌های مختلف رایانه را در اندازه‌های متعدد و حتی رایانه‌های شخصی را با استفاده از سخت‌افزارهای گوناگون و با قراردادهای ارتباطی به یکدیگر متصل می‌کند. این شبکه جهانی، از طریق خطوط تلفن، رایانه‌های شخصی و شبکه‌های رایانه‌ای به یکدیگر متصل می‌شود و با اختصاص نشانی‌های الکترونیکی به هریک از آنها، برقراری ارتباط سریع و گسترده را میان کل کسانی که به شبکه متصل هستند، فراهم می‌کند و تبادل اطلاعات میان آنان را به صورت متن، صدا، تصویر و فیلم میسر می‌سازد (دهقان، ۱۳۸۴، ۲۸۵).

صادقیان (۱۳۸۴)، معتقد است که با توجه به اهمیت فضای مجازی در توسعه جوامع، در جامعه ما نیز در سال‌های اخیر به فناوری اطلاعات و ارتباطات توجه فراوانی شده است؛ ولی در این باره، آسیب‌های جدی وجود دارد که باید به ریشه‌یابی آن پرداخت. «کشور ما از نظر بهره‌مندی از اینترنت در بین ۱۸۷ کشور جهان، رتبه ۸۷ را دارد که بر اساس طبقه‌بندی اتحادیه جهانی مخابرات، جزء کشورهای متوسط به شمار می‌رود. ۳۵ درصد استفاده‌کنندگان اینترنت را قشر جوان تشکیل می‌دهند و میانگین صرف‌شده برای اینترنت،

۵۲ دقیقه در هفته است.»

به گفته ستارزاده (۱۳۸۶)، شبکه‌های دوست‌یابی در کشور ما به سرعت در میان جوانان ایرانی محبوب شده است و «ایرانی‌ها رتبه سوم را در این شبکه‌ها کسب کرده‌اند.» فرهنگ رسانه‌ای اینترنت، فضای ذهنی جوانان را اشغال کرده و از آن مهم‌تر، نمایانگر نقش خانواده در کنار این ابررسانه است که والدین روی فرزندان خود تا چه حد کنترل تربیتی و نظارت اخلاقی دارند. بروز آسیب‌های نوظهور می‌تواند زمینه‌ساز نوع جدیدی از آسیب‌های اخلاقی، اجتماعی و روانی باشد. به همین دلیل، برنامه‌ریزی برای شناسایی، پیشگیری و کاهش آسیب‌های نوظهور، لازم و ضروری می‌نماید. آسیب‌های نوظهور، آسیب‌های مرتبط با فناوری‌های جدید است که آسیب‌های ناشی از استفاده از ماهواره بازی‌های رایانه‌ای، تلفن همراه و اینترنت می‌توانند در این مجموعه قرار گیرند. در این مقاله، سعی شده است تا به آسیب‌های اخلاقی اینترنت بر خانواده پرداخته، برای رفع این گونه معضلات، پیشنهادهایی ارائه شود.

ضرورت پژوهش حاضر را می‌توان از دو جنبه نظری و کاربردی مورد بررسی قرار داد. از جنبه نظری، با توجه به ماهیت فرهنگی، آموزشی، سرگرمی و اجتماعی فناوری‌های ارتباطات و اطلاعات، اینترنت آثار زیادی بر زندگی فردی دارد. بنابراین، ضرورت پژوهش در قالب یک الگوی عملی احساس می‌شود که بتوان میزان این آثار را بر متغیرهای فردی، اجتماعی و فرهنگی سنجید. از جنبه کاربردی، میزان دسترسی اعضای خانواده به اینترنت و نوع استفاده‌ای که از اینترنت دارند، در تربیت دینی آنها دارای اهمیت است. به وجود اینکه کاربران اینترنت تحت تأثیر ارزش‌های فرهنگی موجود در محیط مجازی

هستند، معلمان آنها نیز می‌توانند بر تغییر یا اصلاح این باورها تأثیرگذار باشند.

پیشینه پژوهش

بزرگواری (۱۳۸۸)، بیان می‌کند که جذابیت‌ها، قابلیت‌ها و ویژگی‌های خاص فضای مجازی، آن را به محیطی برای تعاملات اجتماعی مبدل کرده است. جهان مجازی، شکل دیگری از جهان واقعی است. بنابراین، این دو جهان، دارای عناصر اولیه مشترک هستند. پس، اصول حاکم و مهارت‌های فنی و رفتاری، لازمه تعامل در این محیط‌هاست. قطعاً نداشتن رفتار مناسب و هنجارمند و از همه مهم‌تر، اخلاق‌مند، ارتباط میان افراد را دچار چالش خواهد کرد.

زی‌هو و جاناتان جی (۲۰۰۲)، تأثیر اینترنت را در زمینه اجتماعی از سه بُعد: کارکرد خانواده، فعالیت‌های اوقات فراغت، آزادی‌های مدنی و پنهان‌کاری مورد بررسی قرار دادند، در مورد کارکرد خانواده، فعالیت با اعضای خانواده است که بین استفاده‌کنندگان تفاوت معناداری به وجود می‌آورد. در مورد اوقات فراغت، موضوع ارتباط با دوستان برای کسانی که اهل روزنامه خواندن، گوش دادن به رادیو و تماشای تلویزیون هستند، با استفاده‌کنندگان از اینترنت و کسانی که از اینترنت استفاده نمی‌کنند، تفاوت معناداری وجود دارد. عوامل مؤثر بر آزادی‌های مدنی مربوط به خشونت و محتوای وقیح آن و به دست آوردن نوع دوستان است که در بین استفاده‌کنندگان و عدم استفاده‌کنندگان، تفاوت معناداری پدید آورده است. در این تحقیق، آنچه برای ما اهمیت دارد، تأثیر اینترنت بر کم شدن فعالیت و مشارکت در درون خانواده است (جاناتان، ۲۰۰۲؛ به نقل از رضایی قادی، ۱۳۹۰، ۲۶).

کرمشایی و همکاران (۱۳۹۰)، مشکل اعتیاد اینترنتی را از عوارض زندگی در دنیای متمدن دانسته‌اند و در پژوهش آنها تفاوت میانگین اعتیاد به اینترنت در بین پاسخگویان دختر و پسر معنادار بود؛ بدین صورت که میانگین اعتیاد به اینترنت در بین پاسخگویان دختر، بیشتر از پسر بود. همچنین، ۳۸ درصد از پاسخگویان در معرض ابتلا به اعتیاد اینترنتی قرار داشتند. نیسی و مدحج (۱۳۹۰)، توسعه و پیشرفت کسب‌وکار در فضای مجازی را بیش از هر چیز، معلول وجود فضای ایمن و مصون از تعدی دانسته‌اند. با توجه به ناشناس بودن کاربران و سهولت استفاده از اینترنت، حق مصون بودن حریم خصوصی و داده‌های شخصی در فضای مجازی، به یکی از چالش‌انگیزترین مسائل حقوق بشر تبدیل شده است؛ زیرا تجاوز به حریم خصوصی افراد، به سرعت افزایش یافته است. جعفری (۱۳۹۰)، فضای مجازی را به عنوان یکی از ویژگی‌های زندگی مدرن تعریف کرده است که همانند هر پدیده‌ای که منافع و آثار مثبتی بر زندگی بشر دارد، دارای جنبه‌های منفی و ویرانگری نیز هست. امروزه، ابزارهای فناوری نوینی مانند شبکه‌های رایانه‌ای و اینترنت، به افقی تازه بر اعمال خشونت تروریست‌ها بر ضد امنیت اجتماعی در فضایی گسترده و بدون مرز تبدیل شده‌اند.

یاسمی نژاد و همکاران (۱۳۹۰)، در پژوهش خود به این نتیجه دست یافتند که فضای مجازی می‌تواند امنیت اجتماعی را مورد تهدید قرار دهد؛ زیرا با وجود اینکه می‌توان به عنوان ابزاری قدرتمند در عرصه اطلاع‌رسانی به‌کار گرفته شود، گاهی از آن به عنوان انفجار اطلاعات هم نام برده می‌شود؛ ولی این فناوری مدرن با تمام فوایدی که دارد، تهدیدها و خطرهایی نیز برای جامعه و بشر داشته است؛ به طوری که امروزه بخش عمده‌ای از جرایم، مربوط به حوزه کامپیوتر، اینترنت و فضای مجازی است که امنیت اجتماعی را هدف قرار داده‌اند.

خودی (ارزش‌های اسلامی - ایرانی) مغایرت دارد، پس می‌توان گفت اینترنت می‌تواند آسیب‌های اخلاقی فراوانی برای خانواده به همراه داشته باشد؛ مثلاً ورود اینترنت در حوزه خانواده، موجب تغییر نظام ارزشی در خانواده‌ها می‌شود. در یک مطالعه تجربی، نشان داده شد که استفاده جوانان از اینترنت، باعث کاهش ارزش‌های خانواده می‌گردد.

ب. بازدارندگی

گمنامی و نامرئی بودن کاربران، یکی دیگر از ویژگی‌های روابط اینترنتی است که سبب پیدایش آسیب‌های جدی اخلاقی و روانی می‌گردد. در فضای سایبر شخص می‌تواند هر نقابی را بر خود بیوشاند و بدین وسیله، هر چه می‌خواهد، بگوید و هر کاری را که می‌خواهد، انجام دهد؛ بدون اینکه ترس از شناسایی و رسوا شدن را داشته باشد. این ویژگی، مایه کاهش خویشتنداری و بازدارندگی کاربران در برابر اعمال ناهنجار اخلاقی و ضد اجتماعی خواهد شد. هدف از اجرای بسیاری از این مجازات‌ها در سطح جوامع، ایجاد حس بازدارندگی در میان افراد جامعه، به‌ویژه مجرمان و افراد دارای حالت خطرناک است. این صفت روانی، به سبب ظرفیت بالای ارتکاب جرم در فضای سایبر کاهش پیدا کرده و موجب ارتکاب گسترده برخی جرایم، به‌خصوص جرایم سایبری و جنسی مجازی شده است. چنانچه این صفت در نهاد افراد جامعه کم‌رنگ شود، احساس بازدارندگی در افراد کاهش می‌یابد. چه بسا در کثرت ارتکاب جرایم میان مردمی تأثیر بسزایی بگذارد (صادقی، ۱۳۸۹، ۱۶).

آسیب‌های اخلاقی فضای اینترنت در تربیت دینی فرزندان

یکی از بزرگ‌ترین مسائل اجتماعی که جوامع امروزی به آن مبتلا هستند، ضعف بنیاد خانواده است. از آنجایی که مشکلات خانواده‌ها به صورت ناهنجاری‌های اجتماعی بروز می‌کند، خانواده و سلامت آن از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. یکی از زمینه‌های اصلی در بروز مشکلات خانوادگی و اصولاً نارضایتی از زندگی مشترک، فضای مجازی است که تحت تأثیر تولیدات رسانه‌ای به وجود آمده و باعث شده تا سطح توقع از زندگی‌های مشترک را به‌ویژه در میان نسل جوان بالا ببرد. برخی از آسیب‌های اخلاقی اینترنت در تربیت دینی فرزندان، عبارت‌اند از:

الف. تعارض ارزش‌ها

زنجانی‌زاده (۱۳۸۴)، در این باره بیان می‌کند که تغییرات فناورانه ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را تحت تأثیر خود قرار داده است. یکی از چالش‌های فراوری فرهنگ‌ها، برخورد با این پدیده است؛ چون اساساً ورود اینترنت همراه با ارزش‌های غربی، چالش‌های جدیدی را در کشورهای دیگر به وجود آورده است. از آنجایی که برخی از عناصر موجود در این پدیده، با فرهنگ

ج. اعتیاد به اینترنت

یکی از آسیب‌های اینترنت، اعتیاد به آن است؛ به طوری که «از میان ۴۷ میلیون نفر استفاده‌کننده از اینترنت در آمریکا ۲ تا ۵ میلیون نفر دچار اعتیاد اینترنتی شده‌اند و با معضلات زیادی گریبان‌گیر هستند» (اکبری، ۱۳۹۰، ۱۵۸). در جامعه ما نیز با گسترش روزافزون اینترنت شاهد این مسئله هستیم. نتیجه تحقیقات انجام‌شده توسط بیابان‌گرد (۱۳۸۷)، نشان می‌دهد که در کشور ما، بیشترین استفاده‌کنندگان از اینترنت، جوانان هستند و ۳۵ درصد از آنها به دلیل حضور در چت‌روم، ۲۸ درصد برای بازی‌های اینترنتی، ۳۰ درصد به منظور چک کردن پست الکترونیکی و ۲۵ درصد نیز به دلیل جست‌وجو، در شبکه جهانی هستند. اعتیاد به اینترنت می‌تواند مشکلات جدی تحصیلی و خانوادگی برای مخاطبان به وجود آورد. اگر استفاده‌کنندگان از اینترنت نتوانند به مدت یک ماه دوری از اینترنت را تحمل کنند، در معرض خطر اعتیاد به آن قرار دارند. متأسفانه، ما شاهد این پدیده در میان جوانان هستیم؛ به طوری که برخی از جوانان، شب‌ها را تا صبح با اینترنت می‌گذرانند و تمام صبح را خواب هستند و این مسئله، آغازگر آسیب‌های متعدد دیگری نیز می‌شود. از جمله این آسیب‌ها می‌توان به آسیب‌های خانوادگی، ارتباطی، عاطفی، روانی، جسمی و اقتصادی اشاره کرد.

صادقی (۱۳۸۹)، معتقد است که نبود روابط پایدار و صمیمی با دیگران، نداشتن اعتماد به نفس و به طور کلی شکست در عرصه‌های گوناگون زندگی، زمینه را برای اعتیاد افراد به اینترنت فراهم می‌کند. پیامدهای اعتیاد به اینترنت و حتی کار زیاد با اینترنت که در حد اعتیاد نباشد، نتایج و پیامدهای زیان‌بخشی برای فرد و جامعه در پی داشته و آسیب‌های شدید جسمانی، مالی، خانوادگی، اخلاقی، اجتماعی و روانی را به همراه دارد. افزون بر کناره‌گیری اجتماعی، یکی دیگر از پیامدهای اعتیاد اینترنتی، مشکلات خانوادگی و تأثیر آن بر روابط زناشویی، والدین و فرزندان است. آمار نشان می‌دهد که اعتیاد به اینترنت ممکن است به فروپاشی خانواده و طلاق منجر شود.

اینترنت، ابزاری مناسب برای توسعه افکار و اندیشه‌های بشری محسوب می‌شود؛ به شرط آنکه در راه صمیم استفاده شود. افراد باید برای ورود به دنیای مجازی، اطلاعات کافی در اختیار داشته باشند تا دچار مشکلات اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی نشوند

د. بحران هویت و اختلال در شکل‌گیری

شخصیت

عناصر سه‌گانه هویت، یعنی: شخص، فرهنگ و جامعه، هر یک در تکوین شخصیت فرد نقش مهمی را ایفا می‌کنند. هویت شخصی، ویژگی بی‌همتای فرد را تشکیل می‌دهد. هویت اجتماعی در پیوند با گروه‌ها و اجتماعات مختلف قرار گرفته و شکل‌گیری آن، متأثر از ایشان است و در نهایت، هویت فرهنگی، برگرفته از باورهایی است که در عمق وجود فرد به واسطه تعامل او با محیط پیرامون و آموزه‌های آن، از بدو تولد تا کهنسالی جای گرفته است. از آنجا که فضای سایبری، صحنه‌ای فرهنگی و اجتماعی است که فرد خود را در موقعیت‌های متنوع، نقش‌ها و سبک‌های زندگی قرار می‌دهد، خود زمینه‌ای است برای آسیب‌پذیری شخصیت کاربر که در نتیجه، موجب چندشخصیتی شدن کاربر خواهد شد. در فضای سایبر بیش از آنکه هویت ظاهر فرد مطرح شود، درون‌مایه‌های افراد بروز می‌کند و هرکس درصدد بیان اندیشه‌ها و علاقه‌مندی‌های خویش است. مطرح نشدن هویت شخصی و مشخصات فردی در اینترنت، موجب تقویت شخصیت‌های چندگانه و رشد و استحکام آن می‌شود. جوانان در این محیط، از آسیب‌پذیری بیشتری برخوردارند و به‌ویژه در دورانی که هویت آنان شکل می‌گیرد، این خطر پُررنگ‌تر می‌شود. با امکانات و گزینه‌های فراوانی که رسانه‌های عمومی از جمله اینترنت در اختیار جوانان می‌گذارد، آنان همواره با محرک‌های جدید و انواع مختلف رفتار آشنا می‌شوند. چنین فضایی، هویت نامشخص و پیوسته متحولی را می‌آفریند؛ یعنی «اینترنت، یک صحنه اجتماعی است که فرد را در موقعیت‌های متنوع نقش‌ها و سبک‌های زندگی قرار می‌دهد و از آن تأثیر

می‌پذیرد.» (اکبری، ۱۳۹۰، ۱۶۲)

به گفته صبوری خسروشاهی (۱۳۸۶)، واقعیت این است که از نظر صاحب‌نظران جامعه‌شناسی، شکل‌گیری هویت افراد تحت تأثیر منابع گوناگونی است. عمده‌ترین این منابع، خانواده، رسانه‌های گروهی مانند اینترنت، مدرسه و گروه همسالان است. «از میان رسانه‌های گروهی، فضای مجازی با توجه به گسترده نفوذ و فراگیری آن، اهمیت ویژه‌ای یافته است. گسترش فضای مجازی، موجب شده است که شکل‌گیری نظام شخصی و هویت افراد، تحت تأثیر عوامل متعدد و گاه متعارض قرار گیرد.»

ه. شکاف نسل‌ها

اینترنت، شکاف میان نسل‌ها را بیشتر کرده و اکنون فاصله میان نسل دوم و سوم علاقه‌مند به اینترنت نیز آشکار شده است؛ به‌گونه‌ای که هیچ‌یک زبان دیگری را نمی‌فهمند. امروزه با ورود وسایل و فناوری‌های جدید به عرصه خانواده‌ها، شاهد این هستیم که والدین و فرزندان، ساعت‌های متمادی در کنار یکدیگر می‌نشینند؛ بدون آنکه حرفی برای گفتن داشته باشند. ما دیگر نشانه‌های کمتری از آن نوع خانواده داریم که والدین و فرزندان دور هم نشسته و درباره موضوعات مختلف خانوادگی و کاری با هم گفت‌وگو کرده و دیدگاه یکدیگر را در باره به موضوعات مختلف جویا شوند. در شرایط فعلی، روابط موجود میان والدین و فرزندان به سردی گراییده و دو نسل به دلیل داشتن تفاوت‌های اجتماعی و تجربه‌های زیستی مختلف، زندگی را از دیدگاه خود نگریسته و مطابق با بینش خود آن را تفسیر می‌کنند. نسل دیروز (والدین)، احساس دانایی و باتجربگی می‌کند و نسل امروز (فرزندان) که خواهان تطابق با پیشرفت‌های روز است، در برابر آنها واکنش نشان می‌دهد و چون از پس منطق و نصیحت‌های ریشه‌دار و سرشار از تجربه آنها بر نمی‌آید، به لجبازی روی می‌آورد (رحیمی، ۱۳۹۰، ۱۸).

امروزه، سرعت فناوری، شکاف بین نسل فرزندان و والدینشان را بسط داده است. بر اساس اظهارات معاون سازمان بهزیستی کشور، میزان گفت‌وگو در بین اعضای خانواده در کشور، تنها حدود ۳۰ دقیقه است که این می‌تواند آسیب‌زا باشد. فرزندان در مقایسه با والدین، با وجود اینکه در یک فضای فرهنگی زندگی می‌کنند، اطلاعات، گرایش‌ها و رفتارهای متفاوتی دارند. عوامل متعددی بر این پدیده تأثیرگذارند و این شکاف را روزبه‌روز بیشتر می‌کنند؛ سرعت تحولات و بسط ارتباطات با جهان توسعه‌یافته، توجه بیشتر جوانان به برنامه‌های جهانی‌شدن فرهنگ و رسانه‌ها، گسترش روزافزون انجمن‌ها و کانون‌هایی غیر از کانون خانواده برای پیوستن و تعلق یافتن جوانان به آنها، از آن جمله است (همان، ۱۹).

و. انحراف‌های اخلاقی و جنسی

از جمله آثار مخرب فضای سایبر، به وجود آمدن انحراف‌ها و اختلاف‌های جنسی است. اینترنت به دلیل رویکرد آزاداندیشی در روابط جنسی از سوی دارندگان اصلی آن (غرب و به‌ویژه آمریکا) و نگرش تجاری به مسائل، موجب پدید آمدن پدیده شومی به نام هرزه‌نگاری و هنر پلید شهوانی و رواج سرسام‌آور آن شده است. این پدیده، مرزهای اخلاقی را درهم می‌شکند و تهدیدی برای فرهنگ‌ها، به‌ویژه فرهنگ‌های دینی همچون فرهنگ اسلامی است. اصولاً هرزه‌نگاری به عنوان نمایش تصویری و یا کلامی رفتارهای جنسی است که با هدف ارضای خواسته‌های جنسی دیگران تعریف می‌شوند. این‌گونه مطالب و تصاویر که در پی تحریک جنسی دیگران عرضه می‌شود، معمولاً به ارضای غیرطبیعی جنسی مراجعه‌کنندگان می‌انجامد. نکته دیگر اینکه رجوع به اینترنت برای دسترسی به مطالب مستهجن، صرفاً به افراد ناپه‌نجان خلاصه نمی‌شود و حجم قابل توجهی از مراجعان را افراد طبیعی تشکیل می‌دهند. در این عرصه، بیشترین خطر متوجه کودکان و نوجوانان است. لاسر، پس از پژوهشی که در این باره انجام داد، با اشاره به پیامدهای منفی هرزه‌نگاری بر بهداشت روانی می‌گوید: «این امکان وجود دارد که کودک یا نوجوان به‌واسطه دیدن مطالب و تصویرهای مستهجن، رفتارهای جنسی از خود بروز دهند. در مورد بزرگسالان نیز هرزه‌نگاری اینترنتی می‌تواند به بروز رفتارهای جنسی نامعقول و یا گاهی اعتیاد جنسی بینجامد.» اصولاً اینترنت به جوی دامن زده است که در سایه ویژگی‌های خاص خود، به تدریج به شکل‌گیری ناهنجاری‌های جنسی در کاربران خود می‌انجامد (صادقی، ۱۳۸۹، ۱۷).

اینترنت به دلیل تسهیل ایجاد روابط دوستانه و عاشقانه، در زمینه‌های غیراخلاقی بسیار مورد توجه قرار گرفته است؛ تا جایی که موجب سهولت خیانت در روابط زناشویی و ایجاد روابط نامشروع می‌شود. در زمینه سوءاستفاده‌های جنسی نیز در سال ۱۹۹۹ گردهمایی جهانی تحت عنوان «کارشناسی برای حمایت کودکان در برابر سوءاستفاده جنسی از طریق اینترنت» برگزار شد که منجر به صدور قطعنامه‌ای شد. در این قطعنامه آمده است: «هرچه اینترنت بیشتر توسعه پیدا کند، کودکان بیشتر در معرض محتویات خطرناک آن قرار خواهند گرفت. فعالیت‌های محرمانه مربوط به فحش‌های کودکان و پورنوگرافی که از طریق اینترنت مورد استفاده واقع می‌شود، اکنون از مسائل حاد به شمار می‌رود.» (اکبری، ۱۳۹۰، ۱۶۳).

ز. افسردگی و انزوای فردی و اجتماعی

شجاعی (۱۳۸۷)، بیان می‌کند که امروزه اینترنت در زندگی اجتماعی، جای دوستان و نزدیکان را گرفته و در حقیقت، جایگزین روابط دوستانه و فامیلی شده است. افرادی که ساعت‌ها وقت خود را در سایت‌های اینترنتی می‌گذرانند، بسیاری از ارزش‌های اجتماعی را زیر پا می‌نهند؛ چراکه فرد، فعالیت‌های اجتماعی خود را کنار گذاشته و به فعالیت‌های فردی روی می‌آورد. «نتایج پژوهش شاندیز، نشان داد که استفاده زیاد از اینترنت، با پیوند ضعیف اجتماعی مرتبط است. برعکس، کاربرانی که از اینترنت کمتر استفاده می‌کنند، به طور عمده‌ای با والدین و دوستانشان ارتباط بیشتری دارند.» بررسی محققان نشان می‌دهد که شاید هیچ‌گاه کاربران اینترنت از افسردگی و انزوای اجتماعی خود

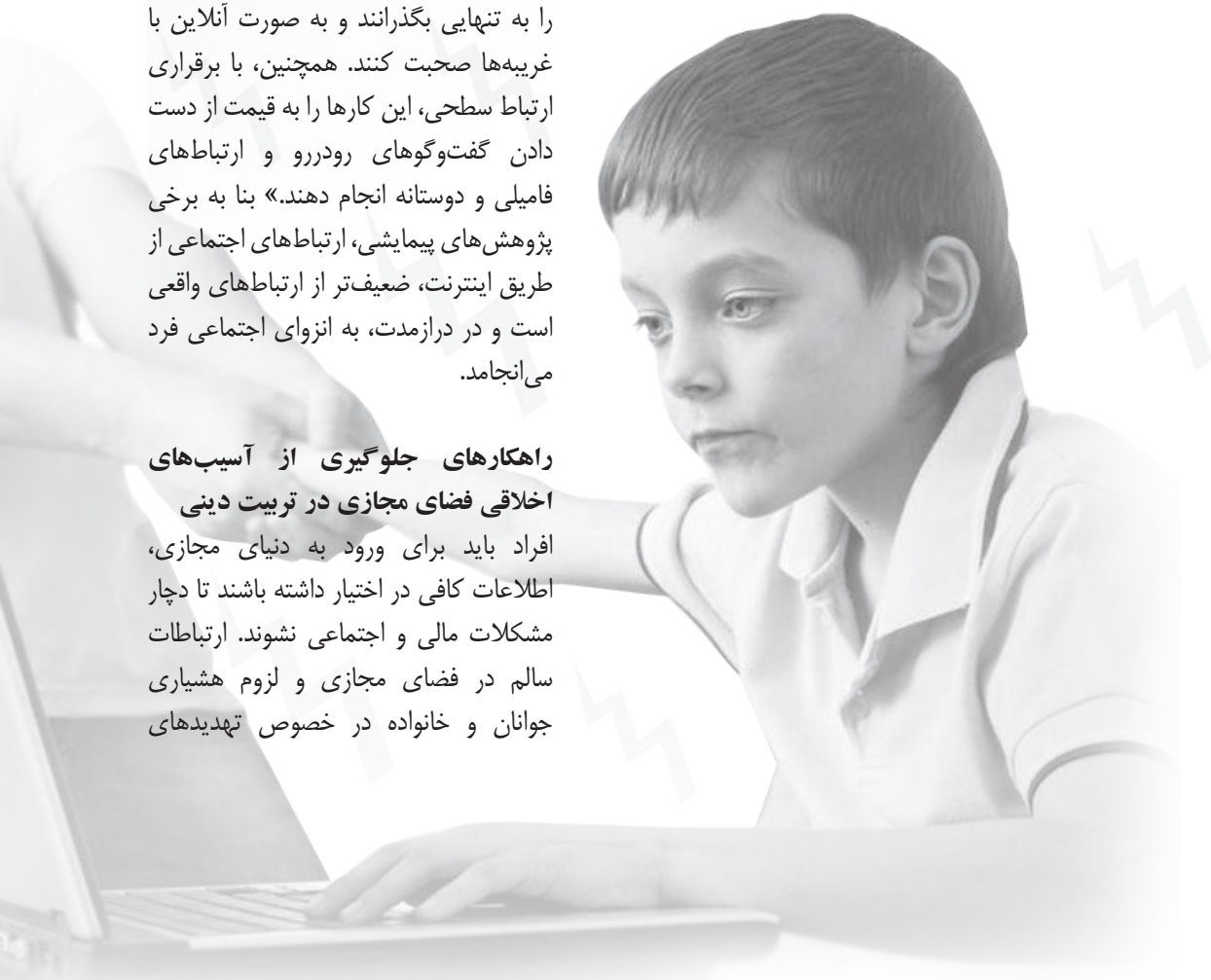
آگاه نباشند و در صورت آگاهی، آن را تأیید نکنند؛ اما ماهیت کار با اینترنت، چنان است که فرد را در خود غرق می‌کند. پژوهش‌های انجام شده بیانگر آن است که دنیای اجتماعی در آینده، دنیای منزوی باشد؛ زیرا اینترنت با توجه به رشدی که دارد و جذابیت‌های کاذبی که برای نوجوانان ایجاد می‌کند، آنان را به خود معتمد ساخته، جانشین والدین می‌شود.

به گفته شجاعی (۱۳۸۷)، کاربران، بیشتر ترجیح می‌دهند در محیطی آرام و خلوت، از اینترنت استفاده کنند تا هم با تمرکز و سرعت بیشتر، از اتصال‌های طولانی‌مدت جلوگیری کرده و هم هزینه‌های حاصل از آن را کاهش دهند؛ اما این نوع خلوت‌گزینی، در طولانی مدت، برخی مشکلات روانی مانند گوشه‌گیری و در نهایت، افسردگی را در پی دارد. کیسلر و همکارانش، معتقدند: «بسیاری از روان‌شناسان، این نگرانی را داشته‌اند که آسانی ارتباط‌های اینترنتی، چه بسا افراد را وا می‌دارد تا آنان زمان بیشتری را به تنهایی بگذرانند و به صورت آنلاین با غریبه‌ها صحبت کنند. همچنین، با برقراری ارتباط سطحی، این کارها را به قیمت از دست دادن گفت‌وگوهای رودررو و ارتباط‌های فامیلی و دوستانه انجام دهند.» بنا به برخی پژوهش‌های پیمایشی، ارتباط‌های اجتماعی از طریق اینترنت، ضعیف‌تر از ارتباط‌های واقعی است و در درازمدت، به انزوای اجتماعی فرد می‌انجامد.

راهکارهای جلوگیری از آسیب‌های

اخلاقی فضای مجازی در تربیت دینی

افراد باید برای ورود به دنیای مجازی، اطلاعات کافی در اختیار داشته باشند تا دچار مشکلات مالی و اجتماعی نشوند. ارتباطات سالم در فضای مجازی و لزوم هشدارهای جوانان و خانواده در خصوص تهدیدهای

یکی از زمینه‌های اصلی در بروز مشکلات خانوادگی و اصولاً ناراضی‌تی از زندگی مشترک، فضای مجازی است که تمت تأثیر تولیدات رسانه‌ای به وجود آمده و باعث شده تا سطح توقع از زندگی‌های مشترک را به‌ویژه در میان نسل جوان بالا ببرد

فضای سایبری، در درجه نخست اولویت قرار دارد. پیشگیری از آسیب‌های اخلاقی - اجتماعی و توجه والدین به رفتار فرزندان، بسیار مهم است و برای جلوگیری از فروپاشی خانواده‌ها، والدین باید تا حدودی به فناوری‌های روز دنیا مسلط باشند و بدانند که تغییر در رفتار فرزندان، به معنای ایجاد تغییر در طرز فکر آنهاست و هنگامی که بنیان فکری و شخصیت آنان به صورت ناصحیح شکل گیرد، راه نفوذ شیادان نیز به حریم خصوصی افراد و محیط امن خانواده باز می‌شود. به منظور پیشگیری و کاهش آسیب‌های اخلاقی اینترنت بر خانواده، راهکارهایی مطرح شده‌اند که در صورت اجرای به‌موقع و مناسب، می‌توانند ثمربخش واقع شوند. این راهکارها، عبارت‌اند از:

۱. برگزاری جلسات آموزشی از سوی مصادر فرهنگی در شهرستان‌ها به منظور آشنا نمودن و اطلاع‌رسانی به والدین در مورد فناوری‌های جدید، به‌ویژه اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی؛
۲. برگزاری کلاس‌های آموزش در مدارس جهت آگاهی دادن به نوجوانان و جوانان در مورد مزایا و معایب فناوری‌های جدید و شیوه استفاده صحیح از آنها؛
۳. وضع قوانین سخت‌گیرانه‌تر، جهت برخورد با مجرمان جرایم اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین؛
۴. آگاهی و هوشیاری پلیس سایبری در مورد انواع جدید جرایم رایانه‌ای و اقدام در جهت ناکارآمد کردن دسیسه‌های دشمنان در این زمینه؛
۵. آگاهی‌های آموزنده از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در رادیو و تلویزیون در جهت افزایش آگاهی خانواده‌ها در باره خطرات ناشی از اینترنت؛
۶. گذراندن اوقات بیشتری با فرزندان در فضای بیرون از خانه؛ به‌طوری‌که فرزندان از نظر عاطفی، احساس خلأ نکنند و جهت جبران این کمبود، به فضای مجازی پناه نبرند؛
۷. پخش برنامه‌های کوتاه آموزشی در باره مزایا و معایب اینترنت از زبان ورزشکاران و هنرمندان محبوبی که عموماً جوانان آنها را الگوی خود قرار

می دهند:

۸. طراحی بازی‌های رایانه‌ای؛ به‌گونه‌ای که در این بازی‌ها، انواع خطرات موجود در فضای مجازی و راهکارهایی جهت آشنایی و مقابله با آنها تعبیه شده است؛

۹. طراحی و تدوین بخشی از کتاب‌های درسی در مورد آشنایی دانش‌آموزان با فناوری‌های جدید اینترنت و خطرات بالقوه آنها؛

۱۰. با توجه به اینکه فضای مجازی، بسیار گسترده است و افراد می‌توانند از هر گوشه دنیا به یکدیگر پیام ارسال نمایند، این امکان وجود دارد که مجرم و قربانی، هریک در کشوری متفاوت ساکن باشند. از این‌رو، ضروری است تا نوعی هماهنگی بین‌المللی میان پلیس سایبری تمامی کشورهای برخوردار از این فناوری صورت گیرد تا در صورت امکان، جلوی ارتکاب جرم گرفته شود یا پس از ارتکاب امکان، بازداشت و مجازات مجرم سریع‌تر و آسان‌تر صورت گیرد؛

۱۱. ساخت و پخش فیلم‌ها و زنجیره‌هایی با موضوع اینترنت و مزایا و معایب آن؛

۱۲. استفاده از آموزه‌های دینی، از جمله امر به معروف و نهی از منکر به عنوان نوعی کنترل اجتماعی توسط هر شخص؛

۱۳. هنجارسازی مثبت و ترویج فرهنگ استفاده از اینترنت و فضای مجازی.

نتیجه

با توجه به آنچه گذشت، فضای مجازی (اینترنت) در کنار دستاوردها و کاربردهای انکارپذیر و مثبتی که در زمینه‌های گوناگون دارد، پیامد نامطلوبی نیز به همراه دارد که باید مورد توجه والدین، مربیان و همه مسئولان امر تعلیم و تربیت و برنامه‌ریزان فرهنگی جامعه قرار گیرد.

حریم خصوصی افراد، آن قدر اهمیت دارد که

احترام به آن در قرن حاضر از مرزهای سنتی دین و اخلاق فراتر رفته و در بیشتر کشورهای جهان، ضمانت قانونی پیدا کرده است؛ اما شئون انسانی و اهمیت حفظ آن در فضای مجازی و امنیت اطلاعات مبادله شده، با چالش‌هایی مواجه شده و سلامت اخلاقی و حتی جسمانی کودکان و نوجوانان در جامعه به مخاطره افتاده است. بیشتر والدین نیز به دلیل عدم آشنایی با اینترنت و ظرفیت‌های آن و شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی و فناوری نوین ارتباطی، از رفتارهای آنلاین فرزندانشان در فضای مجازی اطلاعی ندارند. همین مسئله، راه را برای صیادان اینترنتی باز می‌کند تا راحت‌تر بتوانند وارد حریم خصوصی خانواده شوند.

اینترنت ابزاری مناسب برای توسعه افکار و اندیشه‌های بشری محسوب می‌شود؛ به شرط آنکه در راه صحیح استفاده شود. افراد باید برای ورود به دنیای مجازی، اطلاعات کافی در اختیار داشته باشند تا دچار مشکلات اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی نشوند. ارتباطات سالم در فضای مجازی و لزوم هوشیاری جوانان و خانواده‌ها در خصوص تهدیدات فضای سایبری، در درجه نخست اولویت قرار دارد. پیشگیری از آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی و توجه والدین به رفتار فرزندانشان، بسیار مهم است و برای جلوگیری از فروپاشی خانواده‌ها، والدین باید تا حدودی به فناوری‌های روز دنیا مسلط باشند و بدانند که تغییر در رفتار فرزندانشان، به معنای ایجاد تغییر در طرز فکر آنهاست و هنگامی که بنیان فکری و شخصیت آنان به صورت ناصحیح شکل گیرد، راه نفوذ شیادان به حریم خصوصی افراد و محیط امن خانواده باز می‌شود. بنابراین، چنانچه خانواده‌ها در مورد شیوه‌های جدید ارتباط فرزندانشان، خودآگاهی و شناخت کافی و لازم را داشته باشند، از بروز بسیاری از آسیب‌ها جلوگیری خواهند نمود.

اینترنت به خودی خود، ابزاری بی‌طرف و خنثاست؛ اما اینکه اکنون مردم چگونه از آن استفاده می‌کنند، تعیین‌کننده است؛ اگر استفاده از اینترنت، مناسب و مثبت باشد، در جهت توسعه جامعه حرکت خواهد کرد؛ وگرنه مشکلات عمده‌ای را برای خانواده و اعضای آن به وجود می‌آورد؛ به عبارت دیگر، شبکه جهانی اینترنت، یک شبکه اطلاعاتی سریع با منابع بی‌شمار است که استفاده نادرست و بیش از حد از آن در بین برخی از افراد، غرق شدن در دنیای رایانه و جدایی از دنیای واقعی، فواید آن را به آسیب تبدیل می‌کند؛ به طوری که هم‌اکنون استفاده نادرست از این ابزار، در میان کاربران جوامع پیشرفته چنان گسترش یافته است که از آن به عنوان یک بیماری مدرن نام می‌برند؛ بیماری‌ای که محصول عصر ارتباطات و انقلاب رایانه‌ای است.

باید دانست که فیلتر کردن هرچند لازم است و به طور موقت می‌تواند جلوی سوءاستفاده از اینترنت را بگیرد، ولی آنچه در شرایط کنونی لازم است و باید دولت روی آن سرمایه‌گذاری کند، ایمن‌سازی، تقویت باورهای دینی و بارور کردن روحیه تقوا و خودداری است. تنها در این صورت است که فرهنگ

استفاده درست از اینترنت، در جامعه نهادینه می‌گردد و از آسیب‌های اخلاقی آن جلوگیری می‌شود.

پیشنهادها

برای جلوگیری از آثار و پیامدهای منفی فضای اینترنت در تربیت دینی فرزندان، به والدین پیشنهاد می‌شود:

۱. بر شیوه استفاده فرزندان از اینترنت، نظارت فعال داشته باشند؛
۲. همراه با کودکان از اینترنت استفاده نمایند و در باره مطالب آن با ایشان صحبت کنند؛
۳. کودکان را تشویق کنند که از میان انواع موضوعات و مطالب موجود در اینترنت، دست به انتخاب صحیح بزنند؛
۴. محدود کردن استفاده از اینترنت را برای کودکان در نظر داشته باشند؛
۵. از قرار دادن رایانه در اتاق‌های شخصی فرزندان و پشت درهای بسته بپرهیزند؛
۶. مسئولان و نهادهای فرهنگی - اجتماعی نیز وظیفه دارند فرهنگ استفاده درست و سالم از اینترنت را به افراد جامعه، به ویژه جوانان و نوجوانان که بیشتر در معرض آسیب‌های اخلاقی اینترنت هستند، آموزش دهند. ✓

منابع:

۱. ابراهیم‌پور کومله، سمیرا و خزایی، کامیان. «آسیب‌های نوپدید، شبکه‌های اجتماعی مجازی در کمین خانواده ایرانی» نخستین کنگره ملی فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی نوپدید، آذر ۱۳۹۱: ۱۴ - ۱.
۲. اکبری، ابوالقاسم و اکبری، مینا. آسیب‌شناسی اجتماعی. تهران: انتشارات رشد و توسعه، ۱۳۹۰.
۳. بزرگواری، رسول. «واگذاری چستی اخلاق در شهر الکترونیکی». دومین کنفرانس بین‌المللی شهر الکترونیک، ۱۳۸۸.
۴. ثنایی، باقر. «آسیب‌شناسی خانواده». نشریه پژوهشی تربیت، سال اول، ش ۳، ۱۳۷۹.
۵. حسینی، سید علی‌اکبر. تعلیم تربیت اسلامی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۶. دوران، بهزاد. «تأثیر فضای سایبرنیک بر هویت اجتماعی». رساله دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱.
۷. رحیمی، محمد. «عوامل اجتماعی مؤثر بر شکاف نسلی؛ مطالعه موردی شهر خلخال». پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۹۰.
۸. رسولی، محمدرضا و آزاد مجد، افروشه. «اعتیاد اینترنت و اثرات ناشی از آن در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر تهران (دانش‌آموزان دبیرستانی منطقه ۶ تهران)». مجله علوم اجتماعی، ش ۶۷، مهر ۱۳۹۲: ۹۷ - ۹۰.
۹. رضایی قادی، خدیجه. «تأثیر اینترنت بر ارزش‌های خانواده در بین دانش‌آموزان». مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، ش ۲، ۱۳۸۴.
۱۰. ستارزاده، داوود. «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر اعتیاد به اینترنت و پیامدهای آن». فصلنامه تخصصی علوم اجتماعی، ش ۱۴، ۱۳۸۶.
۱۱. شریف‌زاده، حکیمه‌السادات. «تلویزیون و تربیت دینی کودکان». پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی، سال اول، ش ۲، زمستان ۱۳۸۷: ۱۴۲ - ۱۱۵.
۱۲. صادقیان، عفت. «تأثیر اینترنت بر کودکان و نوجوانان». مجله الکترونیکی نما، تهران: ش ۴، ۱۳۸۴.
۱۳. فراست، زهرا. «بررسی و مقایسه منبع کنترل و رضایت زناشویی در بین زنان شاغل (معلم) و خانه‌دار شهر تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۹۰.
۱۴. کفاشی، مجید. «آثار نظم و تضاد خانواده بر خشونت علیه کودکان». فصلنامه پژوهش اجتماعی، سال سوم، ش ۶، ۱۳۸۹.
۱۵. نیسی، جمیل و مدحج، نضال. «بررسی حریم خصوصی و حمایت داده‌های محیط سایبری در مقررات کیفری ایران با نگاهی تطبیقی به مقررات کیفری کشورهای آلمان، انگلستان و ایتالیا». همایش ملی شهر الکترونیک، ۱۳۹۰.
۱۶. نظری، علی‌محمد و نوایی‌نژاد، شکوه. «بررسی تأثیر برنامه بهبودبخشی ارتباط بر رضایت زناشویی زوجین هر دو شاغل». مجله تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره، ش ۱۳، ۱۳۸۴.